

Смирнов Ігор Георгійович,
доктор географічних наук, професор
Любіцева Ольга Олександрівна,
доктор географічних наук, професорка

Гринюк Діана Юрійвна,
кандидат географічних наук

Степанець Інна Олександрівна,
кандидат географічних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна, e-mail: smyrnov_ig@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-6395-7251

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна, e-mail: loa13@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-8508-9395

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
Україна, ORCID ID: 0000-0003-3375-694X, e-mail:
dianahryniuk@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
Україна, ORCID ID: 0000-0002-2581-5615
e-mail: inna.stepanets@knu.ua

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВОЛОНТЕРСЬКОГО ТУРИЗМУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ РОСІЙСЬКУ АГРЕСИЮ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ТУРИЗМУ ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ (НА ПРИКЛАДІ М.КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО)

Метою статті є розкриття можливостей розвитку туризму, зокрема волонтерського, в умовах воєнного стану в Україні через російську агресію та потребу відродження туризму після Перемоги. Досліджено теоретичні аспекти волонтерства в процесі трансформації та адаптації його до потреб сучасного туризму та туризму воєнного часу з урахуванням інтересів тимчасово переміщених осіб. Представлено досвід та практику волонтерського туризму на прикладі перлини Поділля - м. Кам'янець-Подільського. Наголошено на необхідності продовження успішної практики відбудови і пристосування пам'яток архітектури міста під об'єкти туризму та упорядкування туристичної інфраструктури.

Методика дослідження. Полягає в систематизації потужного обсягу наукової, науково-публіцистичної, статистичної, картографічної інформації та власного волонтерського досвіду з використанням аналізу та синтезу множини літературних джерел щодо проблематики волонтерства та волонтерського туризму в реаліях воєнного часу. Методикою передбачено врахування потужного практичного досвіду просування комплексної туристичної дестинації на прикладі м. Кам'янець-Подільського, що вирізняє його ресурсну базу для розвитку культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного, меморіального та інших видів туризму у волонтерському туристичному русі.

Результати дослідження. Виявлено важливість та необхідність долучення волонтерського туризму в м. Кам'янець-Подільський з метою популяризації вже розвинутих підвидів туризму та брендингу нових, що сприятимуть розвитку сталого туризму в умовах воєнного стану та прискоренню Перемоги.

Практична значимість. Полягає у розкритті сутності та значенні волонтерства і волонтерського туризму для розвитку і відбудови українських міст, зокрема, м. Кам'янець-Подільський в умовах воєнного стану. Також окреслюються можливості та необхідність вже зараз сприяти покращенню та оновленню туристичної інфраструктури, зокрема, шляхів сполучення, готельно-ресторанної мережі та ін. з урахуванням потреб тимчасово переміщених осіб. Такі пропозиції та досвід волонтерського туризму можуть бути масштабовані на інші міста України задля пришвидшення Перемоги.

Ключові слова. Волонтерство, волонтерський туризм, воєнний стан, сім замків Кам'янець-Подільського та околиць, спонсори, післявоєнний розвиток туризму.

Smyrnov Igor Georgiyovych,
Doctor of Geography Sciences, Professor
Lyubitseva Olga Olexandrivna
Doctor of Geographical Sciences, Professor
Hryniuk Diana Yuriivna,
Candidate of Geographical Sciences
Stepanets Inna Olexandrivna,
Candidate of Geographical Sciences

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
e-mail: smyrnov_ig@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-6395-7251
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, e-mail:
loa_13@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-8508-9395
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0003-3375-694X, e-mail: dianahryniuk@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-2581-5615, e-mail: inna.stepanets@knu.ua

THEORY AND PRACTICE OF VOLUNTEER TOURISM IN THE CONDITIONS OF THE MARTIAL LAW IN UKRAINE THROUGH RUSSIAN AGGRESSION AND THE REVIVAL OF TOURISM AFTER THE VICTORY (A CASE OF CITY OF KAMIANETS-PODILSKYI)

The aim of the article is to reveal the possibilities of tourism development, in particular volunteer tourism, under the martial law in Ukraine due to Russian aggression and the need to revive tourism after the Victory. The authors investigate the theoretical aspects of volunteerism in the transformation process and its adaptation to the needs of modern tourism and wartime tourism, taking into account the interests of temporarily displaced people. The experience and practice of volunteer tourism is presented on the example of the pearl of Podillia - the city of Kamianets-Podilskyi. The need to continue the successful practice of restoration and adaptation of the city's architectural monuments for tourism objects and improvement of tourism infrastructure has been emphasized.

Research methodology. It consists in the systematization of a powerful volume of scientific, scientific-journalistic, statistical, cartographic information and own volunteer experience using the analysis and synthesis of a number of literary sources regarding the issues of volunteering and volunteer tourism in the realities of wartime. The methodology provides for taking into account the powerful practical experience of promoting a complex tourist destination on the example of the city of Kamianets-Podilskyi, which distinguishes its resource base for the development of cultural and cognitive, national and patriotic, mystical, memorial and other types of tourism in the volunteer tourism movement.

Results of the research. The outcomes stressed the importance and necessity of introducing volunteer tourism in Kamianets-Podilskyi in order to promote already developed types of tourism and the branding of new ones. This will contribute to the development of sustainable tourism under martial law and accelerate the Victory.

Practical significance lies in the disclosure of the essence and importance of volunteering and volunteer tourism for the development and reconstruction of Ukrainian cities, in particular, Kamianets-Podilskyi under martial law. It also identifies opportunities and the need to already contribute to the improvement and renewal of tourism infrastructure, such as communication routes, hotel and restaurant networks, taking into account the needs of temporarily displaced persons. Such proposals and experiences of volunteer tourism can be scaled to other Ukrainian cities to accelerate Victory.

Keywords. Volunteering, volunteer tourism, martial law, seven castles of Kamianets-Podilskyi and its environments, sponsors, post-war tourism development.

Актуальність теми. В умовах воєнного стану в Україні через повномасштабну російську агресію розвиток туризму не зупинився. У цих складних умовах з'явилися нові можливості, зокрема так званий волонтерський туризм. На прикладі старовинного міста Кам'янця-Подільського, яке називають «туристичною перлиною» Поділля України, показано особливості волонтерського туризму для тимчасово переміщених осіб за допомогою студентів туристичних та інших спеціальностей. Запропоновано пропозиції та рекомендації щодо відродження туризму в місті Кам'янці-Подільському після війни. Місту Кам'янцю-Подільському з його унікальною ресурсною базою для розвитку різноманітних напрямків туризму приділяється багато уваги в туристичній, географічній та історичній літературі [1], проте це не відноситься до характеристики його середньовічних фортифікацій з можливостями розвитку воєнного, волонтерського туризму та відродження туризму після перемоги.

Літературні джерела. Включають як праці авторів з характеристики теоретичних питань волонтерства, волонтерського туризму в Україні, так і з ресурсної бази Кам'янця на Поділлі для розвитку різноманітних видів туризму, у т.ч. культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного, меморіального тощо [1]; також, праці авторства подільських авторів, у т.ч. відомої дослідниці історичних пам'яток міста О.Пламєницької [2; 3; 4; 5; 7; 9], а також туристичні карти та путівники, у т.ч. польською мовою [6; 8; 11]. Використано рейтинг найкращих ресторанів України за 2021 р. [10].

Виклад основного матеріалу. Світовий досвід та практика економічної, соціальної і політичної стабільності розвинених країн підтверджує той факт, що географічне положення держави, природно-кліматичні ресурси, історичні пам'ятки та здобутки культури стають загальним благом завдяки туризму. Зважаючи на сучасні тенденції світового ринку туристичної галузі, підготовка фахівців у даній сфері є нагальною життєвою необхідністю. Безперечно, постійне професійне зростання та самоосвіта протягом професійного життя у сучасних системах лише додає новизни у диверсифікацію індустрії туризму в умовах існуючих вимог та викликів. Менеджер з туризму – це фахівець, який займається організацією, формуванням, продажем та обслуговування туристичного пакету вибагливих клієнтів. Нині це одна з найбільш затребуваних професій в індустрії відпочинку та розваг. На жаль, останні два роки ковідного та постковідного стану економіки держави вплинули на актуальність туристичної професії; даються взнаки також тенденції у розвитку громадського сектору послуг та сервісів за наслідками активної фази російсько-Української війни. Скажете, туризм не на часі? Частково – так. Нині маємо повну зупинку в'їздного туризму. Завмер фактично туристичний трафік ділового туризму, а локальний перетворився на міграцію внутрішньо переміщених осіб [11]. Проте, експертне середовище туризмологів «вбачають» туристичний Бум України попереду, за їх оптимістичною оцінкою, через рік після завершення війни Україна потрапить в Топ-5 країн світу для відвідування. Отже, визнаємо досягнення менеджерів туризму на шляху до майбутніх «вершин» професії з вірою у швидку Перемогу. Одночасно, фіксуємо появу корисних видів діяльності відповідно до потреб часу. Проявів корисності нових видів діяльності вдається досягти за рахунок долучення до світового досвіду так званого «**волонтерського руху**», в тому числі, «**волонтуризму**». Світове співтовариство визнає волонтерський рух способом збереження та зміцнення загальнолюдських

цінностей, реалізації прав і обов'язків громадян, особистісного зростання шляхом усвідомлення людського потенціалу. Значимість волонтерства в світовому вимірі підтверджується його визнанням ООН. Це суспільно-корисна діяльність на добровільній основі, яка повинна бути важливою складовою будь-якої стратегії, в тому числі, туристичної. Науковці, які займаються туризмом, описують зміну тенденцій із 3S (sun, sea, sand — сонце, море, пісок) на 3E (entertainment, excitement, education — розвага, схвилювання, освіта). Міркуємо, чи вписується волонтуризм в цей тренд? Розповсюдженість волонтерства у світі активізує науковий інтерес до даного феномену з боку спеціалістів різних дисциплін. Кожний із наукових підходів розглядає певні характеристики волонтерства та фокусується на окремих аспектах феномену [12,14]. Задля змістовного визначення волонтерства звернемося до його **етимології**. У перекладі з французької мови слово «volontaire» означає доброволець; той, що діє за своєю волею. З латинської voluntarius перекладається як «за власним бажанням». Термін «волонтерство» використовувався виключно у військовому контексті та стосувався людей, які добровільно вступали до лав військової служби. В іншому контексті слово почало використовуватися у 1630–1640 роках [12] та розумілося як робота, що виконується людьми, які не розраховують на будь-яку винагороду. У науковій площині розрізняють різноманітні визначеннями волонтерства, які відрізняються акцентами на певних аспектах. Так, дослідники Американського університету імені Дж. Хопкінса визначають волонтерство як «комплекс заходів, що реалізований у вільний час від роботи без будь-якої грошової компенсації». З погляду європейських дослідників, волонтерство – це сума безоплатних, добровільних дій, які громадяни здійснюють один для одного [13]. Британські вчені (Ф. Вардел, Дж. Лішман, Л. Валеї) визначають волонтерство як зобов'язання витратити свій час та енергію на благо суспільства, спільноти, оточуючих людей (не родичів), яке здійснюється за власним вибором, без очікування будь-якої матеріальної винагороди за працю [15, с. 26]. Західні дослідники акцентують увагу на систематичності діяльності на різних рівнях та на сутнісних характеристиках волонтерства – безоплатності та добровільності. Сучасний стан та особливості статусу волонтерського руху досліджували в різний час науковці різних держав: М. Бостанджогло, Р. Колосова, М. Фурлан, М. Слободская, Д. Еберлі, К. Хаджи-Міцева, О. Щокова; в узагальненні вітчизняного досвіду волонтерства можна виокремити праці О. Главник, Р. Вайнола, А. Капська, О. Карпенко, Г. Крапівіна, І.Лиховид, Т. Лях, Н. Івченко, І. Пінчук та інші. До визначення змісту понять «волонтуризм» долучалися також К.С.Павлюк, М. Геваковська, С.Н. Кобзова, В. П. Андрущенко; з'ясуванням причин, які спонукають людей до виконання волонтерської роботи, зокрема, займалися зарубіжні дослідники Л. Conway, S. Ellis та А. Маслоу, Сара Томас, Джоан Інгрем [11,12,14,15].

Найвищим професіоналізмом фахівця в галузі туризму вважається вміння розшифрувати побажання клієнта. З метою досягнення бажаного результату менеджеру з туризму буде замало виконувати роль пасивного учасника процесу, який лише презентує товар. Потрібно заволодіти увагою клієнта, продемонструвати перспективи майбутніх вражень, проміряти разом про майбутній відпочинок і лише тоді запропонувати придбати якісну туристичну послугу [16]. У Парижі 14 вересня 1990 року на XI-му Конгресі волонтерів була прийнята Загальна декларація волонтерів. Аналіз зазначеного документу свідчить: це добровільний вибір, що виявляє особисті погляди і позиції; сприяє покращенню якості життя, особистому зростанню та поглибленню відчуття солідарності; сприяє більш збалансованому економічному та соціальному розвитку, а також створенню нових робочих місць та професій. У січні 2001 року у Амстердамі (Нідерланди) Міжнародною радою директорів Міжнародної Асоціації Волонтерських Зусиль на XVI Всесвітній конференції волонтерів прийнята Загальна декларація про волонтерську діяльність [11,12,14]. У Всесвітній Декларації Волонтерства відзначається, що волонтерська діяльність становить фундамент громадянського суспільства, привносячи в життя людей потребу в мирі, свободі, безпеці та справедливості.

Важливого значення, особливо в кризові періоди суспільного буття, набуває волонтерська діяльність, спрямована на зняття соціальної напруги шляхом підтримки найбільш знедолених категорій населення; забезпечення гідного існування громадян, які в силу об'єктивних обставин не здатні піклуватися про себе самостійно; «заповнення» недоліків державної соціальної політики, насамперед за рахунок оперативного реагування та надання ефективної адресної соціальної допомоги, що відповідає потребам і запитам конкретної людини; поширення гуманістичних та альтруїстичних ідей та настроїв в суспільстві тощо.

Волонтерство має потужний сенс у міждисциплінарній перспективі. Поряд із його науковими визначеннями, існують також визначення волонтерства у правовій площині, що є

важливим з позиції правової регуляції волонтерської діяльності в певній країні та на міжнародному рівні. Значимість волонтерства в світовому вимірі підтверджується його визнанням ООН, як суспільно-корисної діяльності на добровільній основі, яка повинна бути важливою складовою будь-якої стратегії, націленої на вирішення проблем, особливо в таких сферах як боротьба з бідністю, стійкий розвиток, охорона здоров'я, упередження та вчасне реагування, соціальна інтеграція, подолання соціальної нерівності та дискримінації. Відповідні положення Резолюції ООН та рекомендація щодо підтримки волонтерського руху пропонують урядам всіх держав включити волонтерство в національні плани розвитку як компонент з досягнення цілей сталого розвитку [16,18,19]. Тип епізодичного волонтерства містить у собі поїздки за межі своєї країни для волонтерської діяльності і називається волонтуризм або волонтерський туризм. Він починає розвиватися у світі у 80-тих роках XX століття. На думку С. Веарінга, волонтери такого типу – це туристи, які з різних причин здійснюють організовану волонтерську діяльність, переважно допомагаючи або полегшуючи матеріальне становище бідних, відновлюючи якість природного середовища або досліджуючи аспекти суспільства чи природного середовища. Волонтерський туризм об'єднує в собі ознаки таких видів туризму, як екотуризм, постійний туризм, альтернативний туризм, пригодницький туризм, культурний туризм. Такий вид волонтерства, з одного боку, ґрунтується на тому, що організатори добровільно жертвують своїм часом, щоб працювати над проектами, метою яких є поліпшення природного середовища та допомога місцевим спільнотам; з іншого боку – воно фокусується на розвитку особистості учасників такої діяльності за допомогою внутрішньої винагороди як власного внеску у відповідні проекти [11,14,19].

Умовно весь спектр волонтерських проєктів можна розділити за видами діяльності, цілями та завданнями, які вони покликані вирішити:

- проєкти гуманітарної спрямованості – найбільш поширений спектр добровольчих ініціатив, що включає в себе різного роду види допомоги, в першу чергу соціально-консультативні та правозахисні послуги, для різних категорій населення; зокрема, як приклад, допомога різним категоріям іноземних туристів у здійсненні їх туристичної діяльності;
- проєкти екологічного спрямування, присвячені збереженню довкілля, подоланню наслідків техногенних аварій, підтримка діяльності національних парків та заповідників (наприклад, Volunteers In Parks);
- культурно-історичні ініціативи, спрямовані на збереження історичних пам'яток, культурного надбання країни у його матеріальних і нематеріальних проявах (проєкт «Historical Interpretation Volunteers»).

В Україні волонтуризм починає розвиватися у 2000-х роках. З'являються філіали міжнародних організацій, що займаються таким видом волонтерства (наприклад, організації AIESEC (від фр. Association internationale des étudiants en sciences économiques et commerciales), AEGEE (від фр. Association des Etats Généraux des Etudiants de l'Europe)), та українські організації, що займаються моніторингом можливостей у сфері волонтуризму (наприклад, громадська організація «Іскра») [20,21].

Усі вони певною мірою, відображають різні аспекти можливої співпраці громадських організацій, фахівців індустрії туризму та викладачів вищих навчальних закладів, що долучені до підготовки менеджерів туризму [11,14,18].

Проте, будь-яка сфера відносин потребує правового регулювання, зокрема волонтерська. Усе повинно бути в межах закону та відповідати принципу верховенства права як у будь-якій демократичній державі. В Україні діє чинний нормативно-правовий акт, який регулює волонтерську діяльність, це Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2015 року, що визначає її як добровільну, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги [16], а волонтерську допомогу визначає як «роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами та волонтерськими організаціями [16]. Законодавство у сфері волонтерської діяльності складається також з Конституції України, інших законів, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та інших нормативно-правових актів, таких як: Загальна Декларація Прав Людини (1948 р.) та Міжнародна Конвенція про права дитини (1989 р.), у яких чітко зазначено, що «будь-яка людина має право вільно об'єднуватись у мирні асоціації» [11,14]. Якщо міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Законом, застосовуються правила міжнародних договорів.

Відмінність між традиційним туристом і волонтером полягає в тому, що турист під час відпочинку є споживачем послуг, передбачених туристичним пакетом, а волонтер створює

соціальні послуги, надаючи свою допомогу у місці перебування. Кожен п'ятий європейський турист готовий взяти участь у волонтерстві під час відпочинку. За результатами дослідження, 48% європейських респондентів не готові приділити багато часу волонтерській діяльності під час відпочинку, лише 7% – весь або майже весь відпочинок [17].

У світовій практиці громадські організації, які провадять волонтерську діяльність, об'єднуються з туроператорами, що сприяє збільшенню кількості волонтерських організацій та обсягів фінансових ресурсів. Для туроператорів об'єднання з волонтерськими організаціями є способом диверсифікації доходів. Водночас туроператори, працюючи на партнерських засадах з громадськими організаціями, діляться з ними своїм туристичним досвідом.

Водночас, органи місцевого самоврядування разом з громадськими організаціями та бізнесом спроможні формувати на основі взаємодії унікальні проекти, спрямовані на подальший саморозвиток та практичну адаптацію фахівців в галузі туризму та викладачів-туризмологів.

Саме волонтерський туризм посилює мотивацію на суспільно корисну діяльність, в тому числі – таку нетрадиційну для українців – волонтерство серед переселенців у туризмі; це шлях набуття нових корисних знань та вмінь, практичних навичок, що безперечно слугують саморозвитку, підвищенню власного рівня кваліфікації та проростають у брендингу українського туризму, популяризуючи його в світі. Отже, звернемось до досвіду вивчення туристичного потенціалу міста Кам'янець-Подільський в умовах воєнного стану з урахуванням особливостей і потреб волонтерського туризму.

Кам'янець-Подільський у недалекому минулому був повноправною столицею Поділля (Пониззя): у 1362-1395 рр. – князівства, з 30-х рр. XV ст. – воєводства у складі Польського королівства (пізніше Речі Посполитої); у 1672-1699 рр. – турецького ейялету (губернаторства) Османської імперії; з кінця XVIII ст. – Подільської губернії; у 1924-1940 рр. – області. Кам'янець-Подільський, який вважався в XV-XVIII ст. “ключом до Польщі”, був відомий усій Європі як “твердиня християнства”, “башта, створена рукою Божою”. Місто являло собою природню фортецю, яка була потужнофортифікована та мала дві головні групи фортифікацій: міські укріплення та замок (Старий і Новий). Географічне розміщення міста є унікальним і не має аналогів як в Україні, так і в Польщі: у глибокому каньйоні тече річка Смотрич (ліва притока Дністра), яка майже замкненим колом оточує скельний півострів. Середньовічна історична частина міста (Старе місто) з'єднується з рештою території тільки вузьким перехідником. Висота каньйону р. Смотрич сягає 30-40 м., ширина – 150-200 м. Природну міць міста, що мало стратегічне оборонне положення на півдні Поділля, люди доповнили фортифікаційними спорудами, що постійно посилювались та відновлювались. Довжина лінії оборони складала понад 4 км. Археологи твердять, що Кам'янець-Подільський виник у XII ст., коли на скельній кручі на захід від міста було споруджено невелике дерев'яне укріплення, а у XIII-XIV ст. (за часів Галицько-Волинського князівства) були збудовані перші кам'яні башти у Старому замку (збереглися фрагменти їхніх фундаментів). Літописні джерела приписують будівництво кам'яної фортеці литовським князям Коріатовичам (у другій половині XIV ст.) [2]. Татари, що часто здійснювали напади на Подільський край, навіть не намагались захопити саме місто. Коли Османська імперія встановила свою владу над Молдовою, і р. Дністер, що знаходилася на відстані всього 15 км від міста, стала кордоном між Польським королівством і Османською імперією, оборонне значення Кам'янця-Подільського значно зросло. Перший відомий опис Кам'янецького замку відноситься до 1494 р. Тоді з боку міста він мав браму з баштою, у північній стіні була споруджена Польна брама. З опису 1544 р. відомо про інші башти замку – чотири кутових Папських башти, збудованих на початку XVI ст. і зафундованих Римськими понтифіками, з яких збереглася лише одна – створена за кошти Папи Римського Юлія II (1505 р.), на стінах якої і тепер можна побачити старовинний герб римської родини ДеллаРовере, з якої походив Юлій II. Пізніше ця башта отримала назву Кармалюкової, оскільки в 20-х рр. XIX ст. тут відбував покарання народний герой Устим Кармалюк. На захід від неї знаходяться башти Ковпак, Тенчинська, Ляська (кошти на будівництво якої дав архієпископ Ян Ляські). Військова міць цих башт посилювалася потужним оборонним муром, вздовж якого пізніше був прокладений шлях до міста. Найближче до міста знаходиться башта Нова східна (квадратна за формою з колодязем всередині). На її стіні є латинський напис: “1544, Боже, тобі єдиному слава. Іов Бретфус, архітектор”. У стіні башти вмонтовано кам'яні ядра в якості оздобы та символів військової міці Старого замку. У північно-західному куті Старого замку знаходиться башта Рожанка, збудована 1505 р. на власні кошти єпископа Вроцлавського Креслава, про що свідчить вмурована в стіну таблиця з відповідним написом латиною. Між Рожанкою та Новою східною баштою знаходяться башти Лянцкоронська та Комендантська, підступи до яких захищає Північний бастион, який

востаннє було відновлено в 1790 р., про що також сповіщає відповідна таблиця, вмонтована у стіну. Із західного боку замку у 40-х рр. XVIст. споруджено башти Нову західну (Велику, 1542 р.) та, з'єднану з нею, Денну башту або башту св. Михайла. На Денній башті існувала дерев'яна вежа для спостереження. Раніше біля них була башта Мала західна, під якою у XVI-XVII ст. були порохові склади і від якої нині залишилися руїни. Між Великою та Малою баштами у стіні замку зберігся отвір, до якого підходив ланцюговий міст, що з'єднував Старий та Новий замки. Останній був зведений за проєктом та під керівництвом військового архітектора Теофіла Шомберга і належав до голландського типу укріплень, пристосованих до боїв з використанням артилерії. Новий замок складався з високих насипних земляних валів, які мали два напівбастіона з казематами та були оточені глибоким сухим ровом. Вали і рів були облицьовані камінням. Навіть сьогодні збереглася система переходів і казематів, а також більша частина кам'яних стін, які являли собою ескарпи і контрескарпи. Власне, на території Нового замку і проходила головна битва під час двотижневої облоги міста турецькими військами у серпні 1672 р. [3,30]. Тут тримали оборону біля тисячі захисників Кам'янця – піхота та драгуни, а всього гарнізон міста нараховував 1,5 тис. жовнірів. Турки мали п'ятикратну перевагу з артилерії та більш, ніж у 80 разів – у числі солдат. Вони здійснювали потужний артилерійський обстріл міста, знищуючи будинки та укріплення. Так, тільки на Новий замок щоденно падало 400 ядер та 200 мортирних гранат. Турецькі сапери здійснювали підкопи. Захисники міста вирішили відступити до Старого замку. 25 серпня турки здійснили підлив вибухівки під Великою західною баштою і почали штурм, який оборонці змогли відбити, але стало зрозуміло, що замок довго не протримається. Формально обороною міста керував подільський староста Микола Потоцький, але фактично керівництво здійснював полковник Єжі (Юрій) Володиєвський. Почалися переговори з турками, але у цей час 26 серпня вибухнула башта Чорна. Загинуло біля 500 осіб, серед них керівник оборони міста, «Тектор кам'янецький» Є. Володиєвський. Існує думка, що підлив порохів запасів здійснив командир артилерії замку Геклінг, який не зміг примиритися з капітуляцією замку і міста. В Османській імперії цю перемогу за розпорядженням султана Мехмета IV святкували три дні, натомість для Речі Посполитої це була трагедія, яку не пережив польський король Ян Казимир. На його могильному пам'ятнику, що знаходиться на паризькому цвинтарі St.Germain, навіть про це написано: «Почувши про взяття турками Кам'янця і не в змозі пережити цю поразку, помер 16 грудня 1672 р» [2].

Рис.1. Верхня польська брама (башта Стефана Баторія, фото автора)

Щодо міських укріплень, то перші оборонні башти та стіни з бійницями було споруджено у XV ст. Спочатку виник оборонний вузол, що прикривав в'їзд через долину річки Смотрич з півночі, який отримав назву Ляцької (Польської) брами. З південного боку в'їзд до міста захищав комплекс Руської брами, створений у XVI ст. Назва «Руська» відносилася до місцевого руського (українського) населення. Ці дві брами мали шлюзи, з допомогою яких можна було піднімати рівень води в річці. До складу оборонного комплексу Польської брами належало шість башт,

з'єднаних мурами (4 – на березі р. Смотрич з боку міста, 2 – на протилежному березі), барбакан (укріплення-пастка перед головними воротами) та міст з оборонною галереєю. Через повені в кінці XVIII ст. зруйнувався міст та були розібрані мури та деякі башти. Донині збереглися тільки три башти: Надворотня з барбаканом, Наскельна та Настінна. До Польської брами провадила дорога долиною р. Смотрич (300 м вгору по течії) від броду, що знаходився під захистом Захаржевської башти (або Башти на броді), яка збереглася. Від Польської брами дорога вела стрімко вгору – до башти Стефана Баторія – найбільш потужної в системі міських укріплень. Ця башта разом з прибудованими до неї брамами, мурами та бастіоном, що був збудований за часів турецької окупації міста (1672-1699 рр.) утворюють потужний оборонний вузол верхньої Польської брами (рис.1). Вона була споруджена ще в XVст., але в кінці XVI ст. перебудована та посилена коштом польського короля Стефана Баторія. Башта має 7 поверхів, при чому 2 верхніх були добудовані 1785 р. З двох сторін до неї прилягають прямокутні споруди, в одній з яких знаходиться тзв. Вітряна брама. Над нею є картуш з колись білого мармуру – таблиця з латинським написом “1585 р., збудована Стефаном Баторієм, К(королем) П(польським); 1785 р., відновлена і добудована Станіславом Августом, КП”.

Фортифікаційний комплекс Руської брами включав 8 башт, барбакан, каземати та мури протяжністю 230 м, які повністю перетинали каньйон, та шлюзи (рис.2). Донині збереглися Дозорна, Прибрамна та Прибережна башти, а також нижні яруси Надбрамної башти, барбакан та казематна куртина. Надбрамна башта має стіну, а на ній - таблицю з білого мармуру, на якій знаходиться добре збережений дотепер герб Польського королівства – Білий орел, який має на собі герб короля Станіслава Августа Понятовського. Під час оборони міста у 1672 р. гарнізон Руської брами складався з 230 вояків під командуванням летичівського стольника Станіслава Маковецького. Польську браму тоді обороняло лише 20 солдатів.

Рис.2. Фортифікаційний комплекс Руської брами (фото автора)

В XVI-XVIII ст. до оборонної системи міста також належали [4, 36]:

- а) укріплення, що захищали вхід до міста з боку Старого замку (це батарея св. Терези, яку також називають Міський шанець або Вірменський бастіон, батареї св. Мартина та св. Михайла);
- б) фортифікаційні споруди для захисту міста на оточуючих скелях (башти Гончарна, Різницька та Слюсарна – назви вказують на ремісничі цехи у Кам'янці, що відповідали за стан та зміцнення укріплень), батареї св. Григорія та Діви Марії;
- в) Турецький бастіон (форт Дальке), мур Гловера тощо.

В 1768-1785 рр. комендантом міста та прикордонних фортець Поділля був Ян де Вітте, інженер та архітектор [5, 112]. За його проектами з північного боку міста в 1778-1779 рр. Були збудовані нові порохові склади (місцевий арсенал), а на півдні в 1780-1788 рр. – казарми гарнізона. Цей чотирьохповерховий будинок якби утворює одне ціле з стрімкими скелями, що оточують місто. У місті цю споруду називають просто «казарми», а її історична назва - «Казарми Станіслава Августа»

(напрошується порівняння з «Казармами Фердинанда» у Львові, але останні були зведені більше ніж 100 років пізніше, і нині функціонують). За радянських часів тут містилася тютюнова фабрика, нині споруда - в занедбаному стані (рис.3).

На цьому закінчимо дуже стислу характеристику середньовічних фортифікаційних споруд м. Кам'янця-Подільського, які, як видно з вищевикладеного, становлять унікальну ресурсну базу для розвитку як внутрішнього, так і міжнародного (іноземного) туризму, але потребують значних інвестицій та уваги з боку держави та місцевої влади для того, щоб забезпечити їх ефективне використання з метою розвитку туризму в м. Кам'янці-Подільському та взагалі на Поділлі та прилеглий частині Буковини (маємо на увазі Меджибізьський, Хотинський замки тощо).

Рис.3. Споруда «Казарм Станіслава Августа» (фото автора)

Як же живе в часи російської агресії проти України Кам'янець-Подільський, туристичне диво України №1? Це тилове донедавна місто через російські провокації у Придністров'ї зараз теж має шанси стати прифронтовим. Але поки що до нього курсували евакуаційні потяги з Києва, якими рухалися тимчасово переміщені особи – громадяни України, які покинули місця свого постійного проживання у Східній та Центральній Україні через загрози жаків російської агресії. Багато з цих людей хотіли б дізнатися більше про місто та місцевість, куди їх привела трагічна доля біженців. Тому крім оголошень про можливість отримання безкоштовно речей в стокових центрах для біженців, місцева влада могла б надавати оголошення для них про безкоштовні екскурсії, а точніше – безкоштовні пішохідні екскурсії по місту та околицях. Такий волонтерський туризм напевно користувався б значним попитом серед тимчасово переміщених осіб, яким часто не має чим зайняти свій вільний час, зокрема в суботи та неділі. У той же час можливість проведення таких екскурсій є дуже гарною нагодою проходження практик для студентів туристичних фахів (це рекомендація для кафедри туризму місцевого Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка), а також студентів інших фахів та іще одного місцевого університету – агротехнічного, де напевно діють красзнавчо-туристичні гуртки (адже жити і вчитися у такому унікальному місті і не цікавитися його минулим не можливо), а також коледжів – архітектурно-будівельного, культури і мистецтв, індустріального, харчового та Центру професійно-технічної освіти). До речі, останній має у своєму складі Навчальний готельно-туристичний осередок. Така екскурсійна практика дозволила б поглибити знання студентів про туристичні ресурси свого міста та краю (в ході підготовки матеріалу для екскурсії), набути навички спілкування з туристами, отримати інформацію про агресивні дії російських військ на Сході та Півдні України від безпосередніх свідків. Екскурсії могли б проводитись на підставі загально-кафедрального зразку або авторські – згідно наукових інтересів студентів – екскурсиводів. Теми екскурсій можуть охоплювати різноманітні напрямки туризму (туристичні ресурси міста і краю на це дозволяють): історико-архітектурний, середньовічно-оборонний, національно-патріотичний, воєнний, містичний, геотуризм (на прикладі каньйону р.Смотрич), екстремальний (скелелазання відвісними скельними стінами каньйону, політ на повітряних кулях, банді-джампінг) тощо. До такого волонтерського туризму могли б долучитися і співробітники Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». За умови знаходження спонсорів – волонтерів можливі автобусні екскурсії до Хотинської фортеці та до м.Чернівців, або до м.Хмельницького та Меджибізьського замку, а також до смт Жванця на

р.Дністер та руїн місцевого замку, до м.Мельниці-Подільської у Тернопільській області, де знаходяться Окопи Святої Трійці – бувші польські укріплення, побудовані в часи турецької окупації Кам'янця в кінціXVII ст. Жванецький замок та Окопи входять до числа семи замків околиць міста, екскурсії до яких можна запропонувати допитливим відвідувачам м.Кам'янця-Подільського[6]. Решту цього списку складають руїни колись могутнього замку в с.Панівцях (7 км відміста), замок та синагога оборонного типу XVII ст. у с. Сатанові (50 км), замок у м.Старокостянтинові (на північ від м.Хмельницького), руїни замків у с.Сутківцях та Чорнокозинцях (на відстані 20 та 15 км від м.Кам'янця-Подільського відповідно). Крім відвідин середньовічних замків цікавими можуть бути екскурсії до стародавньогоскельно-печерного монастиря Бакоти на р.Дністер, Національного природного парку «Подільські Товтри» (який увійшов до переліку «7 природних чудес України») та Природного заповідника «Медобори» (біля с.Сатанова).

Надамо коротку характеристику семи замків околиць Кам'янця-Подільського, про які згадувалось вище. Так у с.*Панівці* знаходяться руїни колись могутнього замку, виникнення якого відносять до XV ст. Близько 1590 р. Панівецький замок був розбудований кам'янецьким старостою Яном Потоцьким. У його маєтку знайшли притулок гнані в той час кальвіністи. Ними були зведені корпус колегіуму та кірха. На першому поверсі палацу в 1608 – 1621 рр. розміщувалася друкарня. Через своє стратегічно вигідне розташування твердиня привертала увагу завойовників: в 1621 та 1633 рр. замок витримав облогу турків, але невдовзі був захоплений козаками під проводом Ф.Джеджалія. 1661 р., у часи визвольної війни, один із захисників фортеці поляк Тшиллатковський відкрив браму за обіцянку стати полковником козацьких військ, та козаки стратили його за зраду своїм воякам. Замок був спустошений в 1672-1699 рр., у період турецької окупації Поділля. З тих часів він почав руйнуватися і поволі втрачати своє оборонне значення, до наших часів збереглися північно-західна та південно-західна кутові вежі, а також фрагменти оборонних мурів.

Замок у с.*Сатанів* постав у 1430-1440 рр., як родовий замок Одровонжів. У XVI ст. нові господарі твердині Сенявські перебудували й укріпили її. Висота мурів сягала 11 м, товщина – 1,5 м, загальна площа 1,5 га. Міщани Сатанова брали активну участь у Визвольній війні 1648-1657 рр. Вони відчинили козакам на чолі з Б.Хмельницьким ворота містечка. Двічі замок завойовували турки, які винищили все міське населення, не пожалівши нікого. До наших днів збереглася пам'ятка цієї трагедії – порубана турками ікона Христа в Юр'ївській церкві. 1722 р. замок був відбудований коронним гетьманом Адамом Сенявським з наміром захищати Поділля.

У с.*Жванці* знаходяться залишки колишньої прикордонної фортеці. Перші кам'яні укріплення на місті Жванецького замку існували ще за часів Київської Русі. Фортифікація перетворилася на п'ятикутну у плані фортецю за Михайла Язловецького, котрий з 1450 р. володів Жванцем. В 1621 р., в часи польсько-турецької війни тут перебував королевич Владислав разом з козацьким гетьманом Петром Сагайдачним під час повернення з Хотинського походу. Нині від Жванецького замку збереглися фрагменти північної частини, де можна побачити руїни трьох веж.

В с.*Окопи* Тернопільської області збереглися руїни фортеці, побудованої в 1679 р. коронним гетьманом Речі Посполитої Станіславом Яном Яблоновським. Вона називалася «Окопи Святої Трійці, блокада Кам'янця-Подільського». Твердиня розташовувалася так, що праворуч було видно Хотинську фортецю, а ліворуч – Жванецький замок.

Замок у м.*Старокостянтинові* був зведений в другій половині XVI ст. князем Костянтином Острозьким. Фортеця дозволяла контролювати майже 50-кілометрову ділянку східних кордонів, адже саме там проходив лиховісний Чорний шлях, яким сунула орда. Фортеця була надзвичайно міцною і неприступною: її жодного разу не було захоплено. Навіть під час великого наступу 30-тисячного татарського війська 1618 р. замок вистояв. Замковий комплекс було розбудовано в 1636 р. До нього входили палац з оборонною вежею, церква з дзвіницею, в'їзна брама та оборонна стіна. Під палацом знаходились льохи з колодзями-камерами, що вели до річки. Тут був розташований арсенал для зберігання вогнепальної зброї.

У с.*Сутківці* знаходяться руїни замку XV ст., побудовані Федором Сутківським на горі над долиною р.Ушиці. Площа квадратного в плані замку невелика, бік квадрату – 60 м. З чотирьох веж до наших днів збереглася лише одна – північно-західна. Товщина мурів сягала 3 м, товщина баштових стін – 3,5 м. На протилежному боці яру стояла Покровська церква, побудована на зразок фортеці. В інтер'єрах церкви збереглися фрески XVIст. Сутківський замок разом з Покровською церквою є важливою пам'яткою українського оборонного зодчества.

Замок у с.*Чорнокозинці* був збудований князями Коріатовичами у другій половині XIVст. Він був чотирикутний у плані, 80 м завдовжки, 50 м завширшки з півночі і 65 м – з півдня. З 1467 р. і майже до кінця XVIII ст. замок перебував у розпорядженні кам'янецьких єпископів, які влаштували

тут свою літню резиденцію. У 1699 р. замок відбудували та розширили. До нашого часу збереглися залишки стін, руїни замкової башти, галереї першого поверху та брама початку XVIII ст.

Не можна обійти увагою і характеристику історичного містечка та фортеці *Меджибіж*. Це мальовниче містечко знаходиться між двома річками – Південним Бугом і Бужком – звідси і його назва. Перша письмова згадка про селище зустрічається в Іпатіївському літописі від 1146-1148 рр., коли київський князь Ізяслав Мстиславич передав у власність Святославу Всеволодовичу п'ять міст, серед яких і «Межибоже». За свою бурхливу і часом загадкову історію Меджибозька фортеця здолала багато загарбників. Але, як і у випадку Кам'янецької фортеці, всі вони – татари, турки, литовці, поляки, московити пішли з української землі, залишивши свій слід в історії міста і фортеці. На початку XVI ст. Меджибіж належав Анні Гербурт – прабабці польського короля Яна III Собеського. Починаючи з 1540-го р., майже два століття містечко перебувало у володінні могутнього шляхетського роду Сенявських, які відбудували замок, звели пишний палац і церкву, котрій судилося побувати і православною, і католицькою, і навіть мусульманською. В Меджибожі процвітали ремесла і торгівля: тут діяли ткацький, кушнірський, гончарний, кравецький, шевський і ковальський цехи. Місцеві мешканці мали торгівельні зв'язки з стародавнім містом Лева та Львівським братством, Києвом і Польщею. У 1593 р. Меджибіж отримав Магдебурзьке право. Місто під захистом фортеці жило бурхливим життям, міцніло, розбудовувалося і незабаром за чисельністю мешканців майже зрівнялося з тогочасним Києвом. На самому початку Визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. Меджибозька фортеця була захоплена козаками на чолі з Максимом Кривоносом, але наступного року польські війська повернули її. Два рази – у 1651 та 1653 рр. у фортеці побував Великий гетьман українського козацтва Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким. У 1657 р. Меджибіж став свідком капітуляції семигородського князя Дьордя II Ракоці – претендента на Польську Корону і союзника Богдана Хмельницького. В 1702 р. Меджибіж сильно постраждав від місцевого населення, коли повстанці взяли замок в облогу. Близько 1730 р. містечко перейшло у володіння князівського роду Чарторийських. На початку революції 1917 р. у Меджибожі розпочалася українізація частини царської армії генералом Павлом Скоропадським. З того часу почалася суто українська робота Скоропадського, котра врешті довела його до гетьманства. Меджибіж – одна з колик хасидизму: тут мешкав мандрівний філософ, іудейський духовний наставник Ізраїль Бешт (Баал Шем-Тов). До його могили щорічно на іудейські свята з'їжджаються хасиди з усього світу. Сьогодні Меджибіж – містечко у Хмельницькій області. Про його колись могутнє і пишне минуле нагадують добре вцілілі міцні мури фортеці, увінчані баштами, залишки палацу князів Сенявських (на території фортеці), діюча православна церква, руїни костелу 1600-1632 рр. та келії домініканського монастиря.

Окрасою Меджибожа є стародавня добре збережена фортеця, виникнення якої відносять до XIV ст. Саме тоді вимурували замок, оточений земляними валами та ровами. Фортеці судилося стати важливою оборонною спорудою, під стінами якою закінчувались чимало ворожих нападів. У 1436 р., після приєднання Волинської землі до Польської Корони, Меджибозька фортеця належала князю Люборту Гедиміновичу, який зміцнив фортецю за зразком замку в Луцьку. 1539 р. замок перейшов у володіння роду Сенявських. Тоді з Кам'янця був запрошений видатний архітектор Йов Претвич, який вдихнув у фортецю нове життя: її було перебудовано і значно розширено. При цьому архітектура замку є унікальною, оскільки не повторюється жодна стіна, жодна башта. У 1586 р. Рафаїлом Сенявським посеред двору фортеці був збудований костел. У славні та героїчні часи Визвольної війни 1648-1657 рр. Меджибіж разом із фортецею належав козакам. Сумнозвісним став для Меджибожа 1676 р., коли султан Мехмет IV вирішив вогнем і мечем помститися за смерть сина у Ладжині. Поділля палало. Меджибозьку фортецю захопили турки і хазайнували тут до 1699 р., коли подільські землі були звільнені від їхнього панування. В першій половині XVIII ст. замок був відбудований князівським родом Чарторийських, котрі в той час володіли містом. Меджибозький замок має вільне планування. До його комплексу входять три вежі, кам'яні зубчаті мури, палац, декорований білокам'яною різьбою, житлові та господарські корпуси, а також кам'яна одноступеня церква. Мури зберегли бійниці та гарматні амбразури різної конфігурації. Біля входу фортеці, впритул до західної стіни знаходиться ще один, прямокутний в плані палац, збудований наприкінці XVIII - початку XIX ст. Фортеця є зразком замків перехідного типу – від фортифікацій оборонного призначення до замків-палаців. Це пов'язано з розвитком тогочасної військово-інженерної справи. В 2001 р. фортеця була оголошена Державним історико-культурним заповідником «Меджибіж». Сьогодні тут ведуться археологічні дослідження, в результаті яких були знайдені старожитності Кам'яної доби, Трипілья, Київської Русі, пізнього Середньовіччя. У замковій церкві виявили біля 200 поховань XIV – XV ст.

Екскурсії до цих та подібних пам'яток українського оборонного зодчества були б особливо корисні для дітей шкільного віку, враження від яких та від перебування у м. Кам'янці-Подільському та його околицях назавжди закарбувалися б у пам'яті. У цьому контексті ще одна пропозиція для волонтерського туризму з нашого боку, а саме - викупити за кошти спонсорів наявні примірники та замовити друк додаткового накладу книги авторства Аніти Майданюк «Дітям про Кам'янець» [7], котра містить коротку історію цього прекрасного древнього міста Поділля, викладену у цікавій, доступній для дітей формі, з гарними ілюстраціями, та подарувати кожній дитині шкільного віку з родин тимчасово переміщених осіб, які завітали до Кам'янця (знову ж таки – шляхом надання оголошення про таку можливість біля стокового центру – з уточненням: для учасників екскурсій). А для дорослих відвідувачів міста найкращим сувеніром під час екскурсії був би короткий складаний путівник по м. Кам'янцю-Подільському з планом міста [8], що допоможе краще орієнтуватися на місцевості, знайти найкоротші маршрути з центру міста до Національного історико-архітектурного заповідника («Старе місто») та до Старого та Нового замків («Стара фортеця»). Знову ж таки тут потрібна допомога спонсорів, яких у Кам'янці, сподіваємось, не забракне. Прикладом може бути Дмитро Григорович Зволейко, видавець, один із фундаторів друкарської справи на Поділлі, директор підприємства «Видавництво Абетка – Світ», який підготував і видав тисячі книжок, серед яких чільне місце займають видання про рідне неповторне місто Кам'янець-Подільський [23 та ін.]. З ними можна знайомитися і придбати у найбільшому книжковому магазині міста – фірмовому «АБЕТКА», що знаходиться на одній з головних вулиць міста – Князів Коріатовичів. Сподіваємось, що дана стаття, її пропозиції та рекомендації стануть в нагоді багатьом містам і селам України, зокрема Західної, що відчувають нині в умовах російської агресії значний вплив вимушено переміщених осіб. Разом з тим, це є приклад можливостей розвитку туризму в Україні за сучасних складних обставин, в умовах воєнного стану та залучення студентів туристичних (і не тільки) фахів та вишів до цих процесів, а в подальшому – після перемоги і до відновлення туристичної галузі в країні.

У цьому контексті можна зупинитись на напрямках відновлення та розвитку туризму в м. Кам'янці-Подільському у майбутньому. На нашу думку, перше, що треба зробити (вже зараз!) - це відремонтувати хідники (тротуари) на вулицях міста, що є у знищеному стані навіть у центрі, не кажучи про окраїни. Ходити такими тротуарами, що являють собою маленькі товтри (кам'яно-асфальтові бугри) незручно та нищівно для взуття. Тому, до речі, велосипедами та самокатами (на відміну від Києва) вулицями Кам'янця місцева молодь не їздить – їм зручніші для цього проїжджі частини вулиць міста, де автомашин не так і багато (зате гордо встановлено світлофори) – за виключенням пр. Грушевського, вул. Привокзальної, князів Коріатовичів, Огієнка, Шевченка та деяких інших – нечисленних. Власне, проходячи вулицями міста, можна зауважити, що хідники на них колись-таки були – від зроблених ще за «губернських» часів (коли Кам'янець був центром Кам'янець-Подільської губернії) – це хідники з прямокутних кам'яних плит, встановлені безпосередньо біля будинків, де у минулому, мабуть, містилися якісь важливі губернські установи – адміністративні (суди), медичні (лікарні), освітні (гімназії, у т.ч. приватні) тощо. Та вони становлять поодинокі винятки серед «моря» залишків асфальтового покриття тротуарів радянських часів, коли один неякісний асфальт накладався шаром іншого, а потім їх усіх «з'їдала» ерозія – як стихійна (переважно водна), так і антропогенна (амортизація від руху містян). В результаті маємо таку ситуацію, коли сучасний Кам'янець перетворився у «місто розбитих хідників». І це за умов, коли біля міста працює один з найбільших в Україні гірничо-цементний комбінат та асфальто-бетонний завод. Думається, місцева влада тут точно не доробляє, і для «туристичної перлини», як позиціонує Кам'янець місцева влада, така ситуація є неприйнятною. Тобто, на нашу думку перш, ніж запрошувати туристів (українських та іноземних) до міста, слід виконати якісний ремонт хідників на його вулицях. На важливість цього чинника розвитку туризму в містах вказують І. Кочеткова, О. Любіцева [24], які його зараховують до складників сприйняття туристом міського простору. Це сприйняття залежить, по-перше, від психічних характеристик самого туриста; по-друге, від достовірності отриманої ним інформації; нарешті, по-третє, від облаштованості, комфортності незнайомого для туриста міста. Як раз про останній складник і повинні дбати місцева влада і туристичний бізнес міста. Це означає, в першу чергу, інформаційну підтримку, наявність інформації, вказівників (кількома мовами, щоб турист міг обрати для себе мову спілкування), туристично-інформаційних центрів, які мають зорієнтувати туриста (буклети, картосхеми, додатки у гаджети), наявність QR-кодів на туристичних об'єктах з максимально можливою інформацією про них (можна навести приклад Львова, який це вже зробив). По-друге, це рівень сервісу в об'єктах індустрії туризму та гостинності – в закладах розміщення, харчування, дозвілля. По-третє, це якість

екскурсій, їх різноманітність та професіоналізм екскурсоводів. І нарешті, це та сама «аура» міста, яку створюють його мешканці своїм способом життя, в якому відтворюється культура, самобутність та охайність самого міста (ошатні будинки, хороші дороги, **зручні тротуари** тощо). Узагальнено в фахових публікаціях це називають дизайном туристичного місця [25], який формується планово і створює та підтримує певний «образ міста». Відсутність такого дизайну, такого підходу до формування туристичного іміджу міста призводить здебільшого до негативних наслідків у сприйнятті його туристом.

І вже після цього можна говорити про розвиток готельно-ресторанної інфраструктури, яка представлена на сьогодні досить непогано: є у значній кількості великі та невеликі готелі та ресторани, кав'ярні, у т.ч. у підвальних приміщеннях відновлених історичних будинків Старого міста. До значних готелів міста сьогодні можна віднести «7 днів» (номерний фонд 218 од.), «Клеопатра» (83 од.), «Ксенія» (50 од.), «Україна» (50 од.) у центрі міста та «Reikartz» у Старому місті, а також кілька невеликих готелів: «Чотири сезони» (недалеко вокзалу), «Біла річка» (у Старому місті біля середньовічної башти – залишку фортифікацій Польської брами) та ін. Загальна місткість засобів розміщення дозволяє обслуговувати більше 4 тис. туристів щодобово та близько 1,5 млн. щорічно [26].

Туристична індустрія міста включала перед війною 21 туристичну фірму (зараз менше), а екскурсійні послуги надавали понад 70 кваліфікованих екскурсоводів. Інфраструктура гостинності налічувала 92 засоби розміщення, серед них понад 20 одиниць – заклади готельного типу. Впродовж останніх років відвідуваність туристів у місті коливалася в діапазоні 160-240 тис.осіб. Пікові показники відмічалися у 2008-2010 рр., а також у 2016-2017 рр. Зокрема 2016 р. до Кам'янця з туристичною метою завітало 248 тис.осіб, що наразі є рекордним показником за останні 25 рр. За цими досягненнями Кам'янець залишає далеко позаду усі інші міста Поділля, але, звісно, показники не виглядають захмарними у порівнянні з Києвом та Львовом (які приймали понад 2 млн гостей) і, навіть, польським Тарновом, який має таке ж населення, як Кам'янець (біля 100 тис.), але число туристів тут становить 1 млн/рік. Традиційно найбільшим попитом місто користується у польських мандрівників (60% від усіх іноземців), а також у туристів з Німеччини (11%) та США (8%). Загалом туризм є важливим іміджевим та економічним чинником для Кам'янця-Подільського: так, лише прямий туристичний збір міста у 2018 р. склав 264 тис.грн., а сума доходів від музейних об'єктів того ж року сягнула 5 млн грн. Загальні ж прибутки від туризму становлять 5% міського бюджету [27].

Досить багато у місті невеликих ресторанчиків та кав'ярень, приємною ознакою яких для туристів є традиційні українські страви, приготовлені за смачними домашніми рецептами (які навіть пахнуть дуже смачно, коли їх приносять з кухні – власні враження), але за помірними цінами (значно нижчими, ніж у Києві, Одесі чи Львові) та з традиційно, як для провінції, великими порціями (млинці розміром з розкрити долоню, або м'ясо по-домашньому з шести шматків – у київських закладах відповідні порції на половину менші, та в півтора рази дорожчі). Зокрема такі позиції є в меню легендарного місцевого ресторану «Стара фортеця», що у Старому місті, та знаходиться в 4-х поверховому будинку бувшої синагоги, зведеної самісінько над каньйоном. А біля нього – пам'ятка архітектури – Гончарська башта з XV ст. з меморіальною табличкою та середньовічним гербом. На підтвердження наводимо меню однієї з кав'ярень Старого міста, де вказані порції та ціни (табл.1).

Таблиця 1.

Меню однієї з кав'ярень м.Кам'янця-Подільського*.

№	Назва страви	Порція (г/шт.)	Ціна (грн)
1.	Салат з капусти	150 г	35
2.	Картопля по селянськи	200 г	35
3.	Мисливські ковбаски	3 шт.	75
4.	Шпикачки, обсмажені в тандирі	2 шт.	75
5.	Курячі стегна, смажені в тандирі	200 г	75
6.	Шишлик зі свинини	100 г	50
7.	Сухарики	50 г	15
8.	Соус часниковий для картоплі	-	20
9.	Соус томатний для шашлика	-	20

*Меню кав'ярні «Старе місто»

Недарма до ТОП-100 найкращих ресторанів України (станом на осінь 2021 р.) потрапив і ресторан м. Кам'янця-Подільського під назвою «Ніка», що знаходиться на вул. Старобульварній, 4 (середній чек: 350 грн.; кухня: українська, європейська). Завдяки незвичному інтер'єру цей кафе-ресторан по дорозі до Старої фортеці схожий скорше на казковий будиночок із минулого: на стінах висять чорно-білі фотографії старовинного міста, у приміщенні багато свічок, а гостьову залу прикрашають грамофон, плетені скатертини, фонтанчики, статуетки і навіть гамак. У меню – традиційні українські страви, приготовані за домашніми рецептами. Рекомендується спробувати «М'ясо в хлібині по-кам'янецьки» й запити його авторськими настоянками [10]. До речі у Львові місцеві настоянки з карпатських трав продаються у спеціальному магазині на площі Ринок і користуються значним попитом у туристів. Чому б цей досвід не перейняти і Кам'янцю? Не відстає від ресторану «Ніка» і кав'ярня «Під брамою», що біля Замкового мосту. Враховуючи реалії воєнного часу, її назву прикрашає табличка з обіцянкою безкоштовного обіду після перемоги усім бажаючим, а вже зараз кухарі кав'ярні готують безкоштовні обіди для переселенців в одній з місцевих шкіл (рис.4).

Рис.4. План-схема кав'ярні «Під брамою» (фото автора)

Висновки. Отже, можна порадити продовжити успішну практику відбудови і пристосування пам'яток архітектури міста під об'єкти туризму: готелів (як готель «Біля річки»), кав'ярень (як кав'ярня «Під брамою»), а також сувенірних крамниць, екскурсійних бюро тощо. У цьому контексті яскравим прикладом можуть бути «Казарми Станіслава Августа», які знаходяться нині в аварійному стані та чекають на інвестора (рис.3). У цій 4-х поверховій, імпозантній, а нині занедбаній споруді, можна було б створити цілий туристично-готельно-ресторанний комплекс (недалеко Руська брама) з спеціалізацією на екстремальному туризмі (напроти - чорні прямовисні стіни каньйону р.Смотрич висотою понад 30 м, на яких моглиб тренуватися туристи – завзяті шукачі гострих вражень та адреналіну тощо). Тут же доречним був би медичний заклад з обслуговування туристів та місцевих мешканців, оскільки подібного не має взагалі в усьому Старому місті. Список таких будівель можна продовжити, більшість їх знаходиться в Старому місті – тобто на території НІАЗ «Кам'янець».

На нашу думку, не сприяють розвитку іноземного туризму у місті і деякі місцеві побутові «міфи», які треба всіляко розвінчувати, на кшталт:

1. «Поляки українців вважають бидлом»: таке твердження, можливо, мало рацію у XVI-XVIII ст., коли Поділля знаходилося під владою Речі Посполитої, але не сьогодні, у XXI ст., коли сучасна Республіка Польща є країною рівних громадян різних національностей (у т.ч. українців, що у ній проживають), а різних магнатів, графів, князів і взагалі шляхетських титулів у сучасній Польщі давно немає (це залишилося в історії). Найкращим спростуванням такої думки є сучасна підтримка Польщею України у відбитті російської агресії, коли всебічна підтримка з польського боку надається Україні не тільки в гуманітарній сфері (гостинно прийнято понад 4 млн. біженців з України (з 5,5 млн. загалу) з наданням їм максимально можливої допомоги у питаннях розміщення та проживання, харчування, освіти для дітей, абітурієнтів, студентів), але й у військовій (так, Польща надала ЗСУ 150 САГ «Краб» та інше воєнне спорядження).

2. Усілякі контакти з польськими родичами чи знайомими, у т.ч. писемно-поштові, в соціальних мережах тощо, ще й польською мовою, деякими (на щастя, поодинокими) мешканцями

Кам'янця можуть розцінюватися, як «шпигунство на користь Польщі» - у такому явищі відображаються як залишки «забобонів» з радянсько-сталінських часів (коли наявність родичів чи знайомих за кордоном викликала підозру влади з відповідною «увагою» до такої особи з боку спецслужб), так і низький рівень туристичної культури деяких пересічних містян (незнання іноземних мов, брак подорожей до інших країн, і, взагалі, нерозуміння культурно-туристичних цінностей сучасної світової цивілізації, до якої належить Україна, і через що наша країна чинить героїчний спротив російським агресорам, які прагнуть повернути російсько-сталінський режим в Україну).

Як повідомила 21.06.2022 р. у Фейсбукі очільниця ДАРТ (Державне агентство розвитку туризму України) Мар'яна Олесків, за перші 4 місяці 2022 р. сума туристичного збору в Україні зросла на 65% у порівнянні з аналогічним періодом минулого року і досягла 64 млн. 611 тис. грн. До п'яти областей з найвищою динамікою цього показника віднесено: Київ (зростання на 98%), Львівська обл. (відповідно на 268%), Закарпатська обл. (на 144%), Хмельницька обл. (на 65%) та Івано-Франківська обл. (на 48%). Як видно, за динамікою туристичного збору Хмельницька обл. входить до п'ятірки лідерів серед областей України, а лівову частку цього показника забезпечує власне м. Кам'янець-Подільський.

Список використаних джерел

1. Смирнов І.Г., Любіцева О.О. (2021). Розвиток Кам'янця на Поділлі, як комплексної туристичної дестинації: ресурси культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного та меморіального туризму. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. Вип. 4 (81). С. 47-55.
2. Трубочанінов С.В. (2004). Місто-фортеця/Ілюстрований нарис. (польськ.). К-П: Оіом. 12 с.
3. Пагор В.В. (2020). Битви за Кам'янець: publichistory. К-П: Видавець Панкова А.С. 154 с.
4. Расщупкін О.І., Трубочанінов С.В. (2017). Кам'янець на Поділлі. К-П: ФОП Сисин Я.І. 172 с.
5. Пламеницька О. (2005). Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. К-П: АБЕТКА. 251 с.
6. Кам'янець-Подільський, Хотин, Меджибіж. Туристична карта (2011). К.: ТОВ ВМК «Орелій».
7. Майданюк А. (2015). Дітям про Кам'янець. Кам'янець-Подільський: В-во Абетка, ФОП Сисин Я.І. 44 с.
8. Кам'янець-Подільський - місто-музей (історія, культура, туризм). Туристична карта (2015). Тернопіль: Наш Світ.
9. Юрков В., Юркова Г. (2011). 7 чудес Кам'янця на Поділлі (дійсність і легенди). Кам'янець-Подільський: ПП Звoleyко Д.Г. 56 с.
10. ТОП-100 найкращих ресторанів України (2021). НВ, №35. 23 вересня.
11. Hryniuk Diana, Havrilova Yanina (2022) Professional training and self-development in tourism education in the context of reforms in Ukraine. Theoretical and methodological approaches to the formation of a modern system of national and international enterprises, organizations and institutions' development (2nd ed.). Collective scientific monograph. Edition 2. Primedia eLaunch. Dallas. USA pp. 2-14. URL: <https://doi.org/10.36074/tmfmseid.ed-2.15>
12. Volunteer. Online Etymology dictionary. URL: https://www.etymonline.com/word/volunteer#etymonline_v_50003 (дата звернення: 16.07.2022)
13. Salamon L., Sokolowski S., Haddock M. Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, Estimates, and a roadmap to the future. Annals of Public and Cooperative Economics, 2011. Vol. 82. N3. p. 225. URL: <http://ccss.jhu.edu/wp-content/uploads/downloads/2011/10/Annals-Septmeber-2011.pdf> (дата звернення: 16.07.2022)
14. Viktoriia Kiptenko, Maria Rastvorova (2022) Volunteering experience in professional training of travel and tourism labour force: current challenges and responses. Theoretical and methodological approaches to the formation of a modern system of national and international enterprises, organizations and institutions' development (2nd ed.). Collective scientific monograph. Edition 2. Primedia eLaunch. Dallas. USA. URL: <https://doi.org/10.36074/tmfmseid.ed-2.16>
15. Hryniuk D. Yu., Hryniuk T. A. (2020). Economic and geographical aspects of the study of the competitiveness of the region // Economic Development: Global Trends and National Peculiarities. – Collective monograph. – Kielce, Poland: "Publishing House "Baltija Publishing", 2020. – Vol 2. – P. 302-318. ISBN 978-9934-588-61-7. DOI: 10.30525/978-9934-588-61-7-21. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/59>
16. Закон України «Про волонтерську діяльність» (№ 246-VIII від 05.03.2015). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 16.07.2022)
17. Євроінтеграційний портал. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/jevointehratsiia/osvita>
18. Гринюк Д.Ю., Степанець І.О., Борисова О.В. (2022). Туристичне краєзнавство: Гадяч та його околиці Навчальний посібник. Київ. КНУ. 123с. URL: <https://geo.knu.ua/wp-content/uploads/2022/06/posibnyk-turystychne-krayeznavstvo-gadyach-ta-jogo-okolytzi-2022.pdf>
19. One Planet Sustainable Tourism Programme (2020). One Planet Vision for a Responsible Recovery of the Tourism Sector. One Planet. URL: <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-06/one-planet-vision-responsible-recovery-of-the-tourism-sector.pdf>
20. Молодіжна громадська організація «Іскра». URL: <https://www.facebook.com/ngo.iskra/> (дата звернення: 16.07.2022)
21. Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків. URL: <https://www.redcross.kh.ua/> (дата звернення: 16.07.2022)
22. Elliott, Dorinda. (2017). "Giving Back: A Special Report on Volunteer Vacations." CNT. Accessed May 17. URL: <http://www.cntraveler.com/stories/2013-01-15/volunteervacations-rewards-risks>.
23. TwierdzawKamiencu-Podolskim (2020). Кам'янець-Подільський.
24. Кочеткова І., Любіцева О. (2022). Психологічні аспекти сприйняття міського простору туристом. Психологія та туризм: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К.: ТОВ «Геопринт». С. 121-123.
25. Xiang Z., Stienmetz J., Fesenmaier D.R. (2021). Smart Tourism Design: Launching the annals of tourism research curated collection on designing tourism places // Annals of Tourism Research. №86. Pp. 103-154.
26. Хоптяр А.Ю. (2019). Розвиток туристичної галузі в Кам'янці-Подільському на початку XXI ст.: передумови, здобутки, сучасний стан. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. Випуск 14/ за ред. Ящишиної І.В. Кам'янець-Подільський: Аксіома. С. 450-454.
27. Кам'янець туристичний: статистика іноземних туристів (2018) URL: <https://www.3849.com.ua/news/1918681/kamianec-turistichnij-statistika-inozemnih-turistiv>.

References

1. Smyrnov I.G., Lyubitseva O.O. (2021). Development of Kamianets in Podillya as a complex tourist destination: resources of cultural-cognitive, national-patriotic, mystical and memorial tourism. Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Geography. Vol. 4 (81). P. 47-55.
2. Trubchaninov S.V. (2004). City-fortress/Illustrated essay. (Polish). K-P: Oyum. 12 p.
3. Pahor V.V. (2020). Battles for Kamianets: public history. K-P: Publisher Pankova A.S. 154 p.
4. Rasshupkin O.I., Trubchaninov S.V. (2017). Kamenets in Podillya. K-P: FOP Sisyn Ya.I. 172 p.
5. O. Plamenitska (2005). The sacral architecture of Kamianets in Podillya (reality and legends). Kamianets-Podilskyi: PP Zvoleyko D.G. 56 p.
6. Kamianets-Podilskyi, Khotyn, Medzhibyzh. Tourist map (2011). K.: VMC "Ortelii" LLC.
7. Maidanyuk A. (2015). For children about Kamianets. Kamianets-Podilskyi: Deputy Abetka, FOP Sisyn Ya.I. 44 p.
8. Kamianets-Podilskyi - city-museum (history, culture, tourism). Tourist map (2015). Ternopil: Our World.
9. Yurkov V., Yurkova G. (2011). 7 wonders of Kamianets on Podillya (reality and legends). Kamianets-Podilskyi: PP Zvoleyko D.G. 56 p.
10. TOP-100 best restaurants in Ukraine (2021). HB, №35. September 23.
11. Hryniuk Diana, Havrilova Yanina (2022) Professional training and self-development in tourism education in the context of reforms in Ukraine. Theoretical and methodological approaches to the formation of a modern system of national and international enterprises, organizations and institutions' development (2nd ed.). Collective scientific monograph. Edition 2. Primedia eLaunch. Dallas. USA pp. 2-14. URL: <https://doi.org/10.36074/tmfmseoid.ed-2.15>
12. Volunteer. Online Etymology dictionary. URL: https://www.etymonline.com/word/volunteer#etymonline_v_50003 (date of application: 16.07.2022)
13. Salamon L., Sokolowski S., Haddock M. Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, estimates, and a roadmap to the future. Annals of Public and Cooperative Economics, 2011. Vol. 82. N3. p. 225. URL: <http://ccss.jhu.edu/wp-content/uploads/downloads/2011/10/Annals-Septmeber-2011.pdf> (date of access: 16.07.2022)
14. Viktoriia Kiptenko, Maria Rastvorova (2022) Volunteering experience in professional training of travel and tourism labor force: current challenges and responses. Theoretical and methodological approaches to the formation of a modern system of national and international enterprises, organizations and institutions' development (2nd ed.). Collective scientific monograph. Edition 2. Primedia eLaunch. Dallas. USA. URL: <https://doi.org/10.36074/tmfmseoid.ed-2.16>
15. Hryniuk D. Yu., Hryniuk T. A. (2020). Economic and geographical aspects of the study of the competitiveness of the region // Economic Development: Global Trends and National Peculiarities. – Collective monograph. - Kielce, Poland: "Publishing House "Baltija Publishing", 2020. - Vol 2. - P. 302-318. ISBN 978-9934-588-61-7. DOI: 10.30525/978-9934-588-61-7-21. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/59>
16. Law of Ukraine "On Volunteering" (No. 246-VIII dated 03/05/2015). [Electronic resource]. – Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (date of application: 16.07.2022)
17. European integration portal. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/jevrointehrsiia/osvita>
18. Hryniuk D.Yu., Stepanets I.O., Borisova O.V. (2022). Tourist local lore: Gadyach and its surroundings Educational guide. Kyiv. KNU. 123 p. URL: <https://geo.knu.ua/wp-content/uploads/2022/06/posibnyk-turystychno-krajeznavstvo-gadyach-ta-jogo-okolyczi-2022.pdf>
19. One Planet Sustainable Tourism Program (2020). One Planet Vision for a Responsible Recovery of the Tourism Sector. One Planet. URL: <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-06/one-planet-vision-responsible-recovery-of-the-tourism-sector.pdf>
20. Youth public organization "Iskra". URL: <https://www.facebook.com/ngo.iskra/> (access date: 16.07.2022)
21. Youth branch of the Kharkiv Red Cross. URL: <https://www.redcross.kh.ua/> (date of application: 16.07.2022)
22. Elliott, Dorinda. (2017). "Giving Back: A Special Report on Volunteer Vacations." CNT. Accessed May 17. URL: <http://www.cntraveler.com/stories/2013-01-15/volunteervacations-rewards-risks>.
23. Twierdzaw Kamiencu-Podolskim(2020). Kamianets-Podilskyi.
24. Kochetkova I., Lyubitseva O. (2022). Psychological aspects of the tourist's perception of urban space. Psychology and tourism: Materials of the international scientific and practical conference. K.: "Geoprint" LLC. P.121-123.
25. Xiang Z., Stienmetz J., Fesenmaier D.R. (2021). Smart Tourism Design: Launching the annals of tourism research curated collection on designing tourism places // Annals of Tourism Research. No. 86. Pp.103-154.
26. Khoptyar A.Yu. (2019). Development of the tourism industry in Kamianets-Podilskyi at the beginning of the 21st century: prerequisites, achievements, current state. Bulletin of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko. Economic sciences. Issue 14/ edited by Yashchyshina I.V. Kamianets-Podilskyi: Axiom. P. 450-454.
27. Tourist Kamianets: statistics of foreign tourists (2018) URL: <https://www.3849.com.ua/news/1918681/kamianec-turistichnij-statistika-inozemnih-turistiv>.

Надійшла до редколегії 03.08.2022
Прийнята до друку 22.08.2022